

Geç Dönem Çağatay Türkçesi Çalışmalarına Katkılar: Abdî ve Ferahü'l-Kalb Adlı Eseri

Contributions to Late Period Eastern Turkish Studies: Abdî and His Work Named Farah-Al-Kalb

Fatih BAKIRCI *
Dilara TÜRKELİ **

* Doç. Dr., Mimar Sinan
Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen
Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
fatih.bakirci@msgsu.edu.tr ,
ORCID: 0000-0003-0114-8085

İstanbul / TÜRKİYE
* Assoc Prof. Dr., Mimar Sinan
Fine Arts University Faculty of Arts
and Sciences, Department of Turkish
Language and Literature
fatih.bakirci@msgsu.edu.tr ,
ORCID: 0000-0003-0114-8085
İstanbul / TÜRKİYE

** YL Öğrencisi, Mimar Sinan
Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen
Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
dilara_turkeli@hotmail.com
ORCID: 0000-0001-9157-5296
İstanbul / TÜRKİYE

** Graduate Student, Mimar Sinan
Fine Arts University Faculty of Arts
and Sciences, Department of Turkish
Language and Literature
dilara_turkeli@hotmail.com
ORCID: 0000-0001-9157-5296
İstanbul TÜRKİYE

Başvuru/Submitted: 30/01/2023
Kabul/Accepted: 20/03/2024

Öz

Bu makalede geç dönem Çağatay edebiyatının şair ve yazarlarından Abdî ve onun 160 yıl önce yazmış olduğu Ferahü'l-Kalb (1280/1863-64) adlı eseri konu edilmiştir. Öncelikle Çağatay Türkçesiyle kaleme alınan bu eserin müellifi Abdî'nin hayatı, edebî kişiliği, eserleri ve yazma nüshaları üzerinde etraflıca durularak geç dönem Çağatay edebiyatı çalışmalarına katkıda bulunmak amaçlanmıştır. İkinci olarak da Abdî'nin Ferahü'l-Kalb'indeki belli başlı filolojik hususiyetler fonetik, morfolojik ve leksik açıdan tasnif edilmek suretiyle ele alınmıştır. Böylelikle yine geç dönem Çağatay Türkçesi üzerine yapılacak gramer araştırmalarına yeni dilsel malzemeler sunulmaya çalışılmıştır. Bu kapsam ve amaç doğrultusunda söz konusu eserin Sankt Peterburg Rusya Bilimler Akademisi Doğu Yazmaları Enstitüsü B1015 (846a) numarada kayıtlı olan Arap harfli yazma nüshası temin edilmiş ve üzerine araştırma ve incelemeler yapılmıştır. Dinî-tasavvufi bir içeriğe sahip olan ve tasavvufi kavramların başarılı bir şekilde kullanıldığı Ferahü'l-Kalb, bu yönüyle Orta Asya İslami Türk yazı dilleriyle dinî-mistik içerikli eser yazma geleneğinin de devamı niteliğindedir. Dolayısıyla bu gelenek içinde eserin yazıldığı tarihî Doğu Türkistan coğrafyasında dönemin ve bölgenin düşünce tarihi üzerine yapılacak olan çalışmalara da katkı sağlanmış olacaktır.

Anahtar Kelimeler:

Abdî, Ferahü'l-Kalb, Asya Çalışmaları, Çağatay Türkçesi, Doğu Türkçesi, tasavvuf.

Abstract

In this article, Abdî, one of the poets and writers of the late period Chagatai literature, on which no scientific study has been made before, and his work Farah-al-Kalb (1280/1863-64), which he wrote 160 years ago, are discussed. First of all, it is aimed to contribute to the recent Chagatai literature studies by focusing on the life, literary personality, works and manuscripts of Abdî, the author of this work, which was written in Chagatai Turkish. Secondly, the main philological features in Abdî's Farah-al-Kalb are handled by classifying them in terms of phonetics, morphology and lexicon. Thus, new linguistic materials have been tried to be presented to the grammatical researches to be made on the Chagatai Turkish written language in the last period. In line with this scope and purpose, a manuscript copy of the aforementioned work in Arabic letters, registered in Saint Petersburg Russian Academy of Sciences Institute of Oriental Manuscripts B1015 (846a), was obtained and researches and examinations were carried out on it. Farah-al-Kalb, which has a religious-mystical content and where mystical concepts are used successfully, in this respect, is a continuation of the tradition of

writing works with religious-mystical content in Central Asian Islamic Turkish writing languages. Therefore, in this tradition, in the historical geography of East Turkestan, where the work was written, it will also contribute to the studies on the history of thought of the period and the region.

Keywords:

Abdî, Farah-al-Kalb, Asian Studies, Chagatai Turkish, Eastern Turkish, mysticism.

Makale Bilgileri

Atıf: Bakırcı, F. & Türkeli, D. (2024). Geç Dönem Çağatay Türkçesi Çalışmalarına Katkılar: Abdî ve Ferahü'l-Kalb Adlı Eseri. *Selçuk Türkiyat*, (61): 289-304. Doi: 10.21563/sutad.1474217

Etik Kurul Kararı: Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Citation: Bakırcı, F. & Türkeli, D. (2024). Geç Dönem Çağatay Türkçesi Çalışmalarına Katkılar: Abdî ve Ferahü'l-Kalb Adlı Eseri. *Selçuk Türkiyat*, (61): 289-304. Doi: 10.21563/sutad.1474217

Ethics Committee Approval: It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş¹

Orta Asya İslami Türk Yazı Dilleri ve Dinî-Mistik İçerikli Eser Yazma Geleneği

Türkoloji çalışmalarında Orta Asya İslami Türk yazı dilleri 11-20. yüzyıllar arasında sırasıyla Karahanlı Türkçesi (11-13. yy.), Harezmi Türkçesi (13-14. yy.) ve Çağatay Türkçesiyle (15-20. yy.) tarihî bir seyir içinde varlık göstermiştir. Bu Türk yazı dilleri içinde beş asırlık üretimiyle Herat, Semerkant, Buhara, Hocent, Endican gibi kültür merkezlerinde etkin olan Çağatay Türkçesi, J. Eckmann'ın kabul gören tasnifine göre kendi içinde klasik öncesi, klasik ve klasik sonrası olmak üzere üç ayrı döneme ayrılır.

Filolojik ölçütlere göre Türk dilinin özellikle Doğu sahası için yapılan tasniflere bağlı bu dönemlerin her birinde farklı tür ve içerikte yazılı pek çok ürünün kaleme alındığı bilinmektedir. Bu içeriklerden birisi de özellikle İslamiyet'in kabulüyle birlikte çok fazla örneklerin verildiği dinî-mistik konulu eserlerdir. Bu tür eserler konu bakımından incelendiğinde sadece İslam diniyle ilgili öğretici metinler değil, aynı zamanda İslamiyet'in kabulüyle birlikte görülen mistik hareketlerin öğretisi ve pratiklerinin yansıdığı eserlerdir.

Kronolojik olarak bakıldığında Türk-İslam ürünlerinin ilk örneklerinden *Kutadgu Bilig* (1069-70), *Atabetü'l Hakâyık* (12. yy.), *Nehcü'l-Ferâdis* (14. yy.), *Mi'râcname* (14. yy.) gibi eserlerden itibaren dinî temalı pek çok örnek verilmiş ve Orta Asya Türklük alanında yaygın bir şekilde işlenmeye devam etmiştir. Özellikle bu dinî-mistik temayı Çağatay Türkçesi döneminde dinî, edebî, ilmî gibi farklı amaçlarla yazılmış eserler içinde görmek mümkündür. 15. yüzyıldan itibaren ise Doğu Türklük alanında Fars kültürü ve Fars mutasavvıf şairlerin de tesiriyle Ali Şir Nevaî (1441-1501) birçok eserinde dinî ve tasavvufi konuları yoğun bir şekilde ele alarak bu hususta da öncü isimlerin başında gelmektedir.

Çağatay Türkçesinin varlık alanlarından birisi olan tarihî Doğu Türkistan coğrafyasında da dönemin ve bölgenin dinî ve siyasi şartlarına uygun olarak dinî-tasavvufi içerikli eserler rağbet görmüş ve Kâşgar, Yarkend, Hoten gibi farklı şehirlerde yayılıp çoğaltılarak varlığını sürdürmüştür. Bu yoğun rağbetin sebebi, Yarkend (Saidiye) Hanlığı (1514-1696) ve ardılı Hocalar Dönemi'nde (1696-1762) dinî duyarlılığın siyasî ortamı belirleyici en etken unsurlardan birisi olmasıyla izah edilebilir. Bu siyasi koşulların neticesi olarak bölgede Farsça ve Çağatay Türkçesi telif veya Farsçadan Çağatay Türkçesine çeviri olmak üzere dinî-tasavvufi eser yazma geleneği kendini güçlü bir biçimde göstermiştir. Kendi içinde bir "külliyyat" oluşturan bu eserler üzerine yapılan çalışmaların varlığı literatürün zenginliğini yansıtmaktadır (literatür için bk. Tosun, 2011, s. 7-165; Bakırcı, 2015, s. 79-85).

Doğu Türkistan coğrafyasındaki tarihî, siyasi, sanatsal ve kültürel gelişme ve etkileşimler sonucunda bölgede dinî-tasavvufi eserlerin sayısının giderek arttığı dikkat çekmektedir. Öyle ki Yeni Çağ'da bu bölgenin siyasi yapısına damga vuran Yarkend

¹ Bu çalışma, "Geç Dönem Çağatay Türkçesiyle yazılmış Ferahü'l-Kalb (22b-54a) (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)" (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2023) adlı yayımlanmamış yüksek lisans tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Hanlığı ve ardılı yönetimler için “hanlığın genel manevi havasına tasavvuf hâkim olduğu için hanların ve devlet adamlarının askerî ve siyasi fikirleri sınırlı kalır.” (Buğra, 1987, s.380) fikri yaygınlık kazanmıştır. Dolayısıyla hanlığın bu dikkat çekici siyasi ve toplumsal yapısı bölgenin kültür ve edebiyat ürünlerine de yansımıştır. Ayrıca eserlerde genel olarak Doğu'nun klasik ve didaktik edebiyatının dışında Hoca Ahmed Yesevî (1093-1166), Mevlana Celaleddin-i Rumî (1207-1273) ve Ali Şir Nevaî gibi sufi geleneğin öncü yazar, şair ve mütefekkirlerinin etkileri açık bir biçimde anlaşılmaktadır. Bu eserler arasında Mehmet Emin Hoca Kulu'un Hırkatî mahlasıyla yazdığı *Muhabbetname* ve *Mihnetkam* (1670), Muhammed Ebu Salahî'nin *Gül ü Bülbül'ü* (1670), Yarkendli Muahmed Sıddık'ın Zelilî mahlasıyla kaleme aldığı içinde dinî-tasavvufi içerikli nazım şekilleri ve Sakiname'sinin bulunduğu *Divan'ı*, Harabatî'in Mevlana'nın Mesnevi'sinden esinlenerek kaleme adlığı *Mesnevi-yi Mevlana Harabatî* (1733) gibi daha pek çok eserden söz edilebilir. Tarafımızdan üzerinde yüksek lisans tezi olarak çalıştığımız Abdî'nin *Ferahü'l-Kalb* adlı eseri, yukarıda bahsi geçen Orta Asya Türklük alanlarının başlangıçtan 19. yüzyıla kadarki dinî-tasavvufi eser yazma geleneğinin bir parçası olarak değerlendirilmelidir.

Orta Asya'nın İslami Türk yazı dillerinden birisi olan Çağatay Türkçesiyle Abdî tarafından 19. yüzyılda kaleme alınan bu dinî-tasavvufi içerikli eseri Türkoloji çalışmalarına kazandırmak ve özellikle Çağatay edebiyatı ve filolojisi literatürüne Abdî ve eseri *Ferahü'l-Kalb* ile katkıda bulunmak üzere yapmış olduğumuz araştırma ve incelemeleri aşağıda sunmaya çalışacağız.

Abdî (19. yy.) ve *Ferahü'l-Kalb*'i

Kendi kaleminden çıkan *Ferahü'l-Kalb* adlı eserinde “Abdî” ve “Er-Rahmanü'l-Ubeydî” mahlaslarını kullandığı anlaşılan müellifin asıl adı Dmitriyeva'nın (2002, s.138) verdiği bilgilere göre Abdurrahman bin Kurban Bek'dir. Ancak Abdî'nin *Ferahü'l-Kalb*'inde bu asıl adıyla ilgili herhangi bir kayda yer verilmediğini de belirtmek gerekir. Biyografisine dair kaynaklarda çok fazla bir bilginin bulunmadığı Abdî'nin sanat eserlerinde kullandığı mahlası veya lakabına ilişkin kayıtlara ise şu şekilde rastlanmaktadır: *Er-Rağmanü'l-Mülaqqabü'l-ÖUbeydî* (Abdî, yz. B1015, 25a/2). Daha çok manzum kısımlarda rastlanan “Abdî” mahlası ise *Ferahü'l-Kalb*'in pek çok yerinde geçmektedir: *ÖAbdî* (Abdî, yz. B1015, 25a/2, 28a/6, 45b/1, 54a/6, 97a/3, 103a/8), *ÖAbdiyâ* (Abdî, yz. B1015, 30a/7, 32a/7, 49a/7). Ey *ÖAbdî* bu meydin tolarak sözlemegil köp /Işık ehlidin boldı şanem aldıda meÖyüb (Abdî, yz. B1015, 45b/1).

Doğu Türklük sahasının yazma eser envanterini yansıtan ve önemli kataloglar arasında yer alan Muginov (1962, s.147) ve Dmitriyeva'nın (2002, s.138) sundukları bilgilere göre eserin günümüz Çin Halk Cumhuriyetine bağlı Sincan Uygur Özerk bölgesinde en geç 1280/1863-64 yılları arasında yazıldığı belirtilmektedir. Dolayısıyla bu bilgiler ışığında Abdî'nin 19. yüzyılda tarihî Doğu Türkistan coğrafyasında yaşadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca *Ferahü'l-Kalb*'de Abdî'nin yer yer Nakşibendî tarikatına mensup Sufî Allahyar'ın (öl. 1133/1721-23?) (Mahdum, 1993, s.1-3) beyitlerine yer vermesi de müellifin Allahyar'dan sonraki bir dönemde yaşadığını göstermektedir.

Kaynaklarda hayatı, öğrenimi, fikir dünyası ve sanat anlayışı hakkında yeterli bilgilerin bulunmadığı Abdî'nin edebî kişiliğine ilişkin *Ferahü'l-Kalb* adlı eserinden

hareketle şunlar söylenebilir: İyi bir eğitim aldığı, İslamiyet, tasavvuf ve edebiyat açısından kendisini iyi yetiştirdiği, tüm bunları eserine yansıttığı anlaşılmaktadır. Klasik Doğu kültürünün ortak motiflerini, söz sanatlarını kullandığı, İslamiyet'in ana kaynakları arasında yer alan ayet ve hadislerden iktibaslar yaptığı görülmektedir. Geç Dönem Çağatay edebiyatının Salâhî (*Şûfi Allâhyâr ayıtpdur kitâbi / Ĥ'âb etipdür ki rûşen âfitâbi*) (Bakırcı, 2015, s. 35) ve başka şairleri gibi Sufi Allahyar'dan, onun tasavvufi kaleminden etkilenmiş ve alıntılar yapmıştır. En önemlisi de dinî-tasavvufi fikir dünyasının oluşmasında Allahyar gibi isimlerin ön plana çıkmasıdır. Klasik şiir geleneğinden istifade edip mensur eserinde güçlü bir şiirsel üslup yakaladığı, özellikle secilerle ördüğü metninde sentaksı da dikkate aldığı, tasavvufi kavramları şiirsel bir yapı içinde başarılı bir şekilde kullandığı görülmektedir. Ortaya koyduğu bütün bu sanatsal hususiyetleriyle Abdî için 19. yüzyılda beş asırlık "Çağatay edebiyatı geleneğinin güçlü bir takipçisi" olduğu ileri sürülebilir.

Kaynaklar üzerine yapılan araştırmalar sonucunda Abdî'ye ait dört eserin bulunduğu tespit edilmiştir: 1. *Gazavatü'n-Nebi* (1263/1847), 2. *Ferahü'l-Kalb* (1280/1863-64), 3. *Pendname* (11 adet), 4. *Münacat*. Muginov (1962, s.147) ve Dmitriyeva'nın tespitlerine göre (2002, s.138) *pendname* ve *münacat* türünde yazılan bu son iki eser, *Ferahü'l-Kalb*'in Sankt Peterburg nüshasında 112a-126a arasında yer almaktadır. Ancak bu yazma nüshanın elimizdeki dijital kopyasında araştırmacıların işaret ettiği 112a-126a varakları bulunmadığı için bu makalede yazmanın son varaklarında yer alan *pendname* ve *münacat* beyitleri incelenip değerlendirilememiştir.

Eserin adı ve biçim özellikleri

Eserin adı Arapça bir terkip olup *ferah* "iç açan, aydınlık, gönül açıklığı, sevinç, sevinme" anlamına gelir, *kalb* ise "insanın mânevî varlığının merkezi, gönül" anlamındadır. Dolayısıyla *Ferahü'l-Kalb* "Kalbin Ferahlaması", "Gönül Ferahlığı" anlamında gelmektedir. Eserin adı üzerine çalıştığımız yazma nüshada iki yerde kayıt düşülmüştür. Biri eserin fihrist kısmında başlık şeklinde yer alırken فَرَحُ الْقَلْبِ diğeri eserin 26a/9 satırında sebep-i telif kısmında verilmiştir: فَرَحُ الْقَلْبِ. Yazmadaki bu kayıtlar dışında taranan kataloglardan Zaleman (1911) ve Muginov'da (1962) *Ferahü'l-Kalb* adıyla ilgili isimlendirmeler de görülmektedir. Diğer bir çalışma olan Dmitriyeva katalogunda ise eser adı Kiril harfleriyle *Фаррах ал-кулуб* (*Farrah el-Kulub*) olarak kaydedilmiştir.

Doğu'nun klasik metinlerinde olduğu gibi eser başında tevhit, na't, dört halifeye övgü gibi bir tertiple karşılaşılmaktadır. Ardından eserin esas bölümlerine geçilmektedir. *Ferahü'l-Kalb* ağırlıklı olarak mensur bir düzende yazılmış olup aralarda manzum kısımlar da bulunmaktadır. Eserde toplam 77 manzum parça bulunmaktadır. Bu manzum parçalar genellikle *beyt*, *kıt'a*, *gazel*, *ferd-beyt*, *nazım*, *manzume* gibi edebiyat terimleriyle vurgulanmıştır. Eserde 33 beyit, 13 nazım, 20 kıt'a, 2 gazel, 2 ferd-beyit, 1 münacat manzumesi ve 6 manzume bulunmaktadır. Manzum parçaların çoğu müellife ait olup hatta bazılarında doğrudan şairin mahlası "Abdî" kullanılmıştır. Abdî dışında Hafız-ı Şiraz'a ait bir gazel beyiti (Abdî, yz. B1015, 43b/2) ve Sufi Allahyar'a ait iki beyit (Abdî, yz. B1015, 44a/2, 47a/8) bulunmaktadır: **Gazel-i Ğafîz:** *Mey dü-sâle*

maŖşŭkî çehâr deh-sâle hemîn bes / Perest-i mey-ŖoĖbeti ŖaĖîr-i keŖîr bes (Abdî, yz. B1015, 43b/2-3). **SuĖan-ı Ŗŭfî Allâhyâr beyt:** *Riyâzet yolıda deryâ kéçtim / Riyâzetidin muğabbetke ulaŖtım* (Abdî, yz. B1015, 44a/2-4). **Ŗŭfî beyt:** *Sözün bozĖan kiŖi bozmas mu îmân / Ölümlerle yana kılma ‘ahd <u> peymân* (Abdî, yz. B1015, 47a/8-10).

Eserin içeriği ve bölümleri

Eserin yazıldığı 19. yüzyılda ağatay Türkçesiyle yazılmıŖ dini içerikli pek çok eser bulunmaktadır. Bu eserler çoğunlukla dinî-didaktik olarak nitelendirilir. *Ferahü’l-Kalb* adlı eser de dinî-tasavvufî içerikli bir eserdir. Muginov (1962, s.147) da eserin konusu hakkında “sufi-felsefî” tanımlamasını yapmıŖtır. Abdî’nin bu eserinde ele aldığı konuların aktarımı üslup açısından oldukça Ŗiirseldir, dolayısıyla didaktik bir ifade tarzından uzaktır. Özellikle klasik Doğu kültüründe çok sık kullanılan “pervane-Ŗem”, “gül-diken” “sevgili-put” gibi ortak motifler eŖliĖinde üslubun son derece lirik ve Ŗiirsel olduğunu vurgulamak gerekir.

Eser, Allah’ın varlığı ve bir oluŖu ve sıfatları, İslam peygamberi Hz. Muhammed’e övgü, Hz. Adem’den başlayarak insanın yaratılıŖı, Ŗeytan’ın ortaya ıkıŖı ve insanı aldatıŖı, Ŗeriatin kalesi olarak nitelendirilen dört halifenin sıfatlarıyla başlamaktadır. Daha sonra eserin yazılma sebebi Ŗiirsel ifadelerle aıklanmıŖtır. Özellikle bu bölümdeki Ŗiirsel ve lirik anlatım tarzı aynı zamanda ağatay Türkçesinin sanatsal metinlerdeki ifade gücünü de göstermesi bakımından dikkat çekicidir:

“**[25b]** ⁽¹⁴⁾ *El-kıŖŖa bu vâĖ’alarını tefekkür kılıp Ėayrân ehliğe* ⁽¹⁵⁾ *bir ŖafĖa yazmak ârzü boldı tâ aña yahŖı ve yamannı fark kılĖay ve güldin* **[26a]** ⁽¹⁾ *tikenni ayırĖay ve olarnı hem tanuğay özini hem tanutuğay ĖaĖnı* ⁽²⁾ *uŖlaĖay nâ-haĖĖnı taŖlaĖay dēp bu ümid birle kâğız yüzünü* ⁽³⁾ *Ėara kıldım ve dānâ ehli taŖavvur birle söz noĖŖânın tapıp ŖaŖâ Ėalemi* ⁽⁴⁾ *birle rāstlaĖay ve nâ-tamām Ŗurūflarnı ŖaĖl levĖiĖa keltürüp rāstlaĖay* ⁽⁵⁾ *ve kışĖa suğanlarını uzatıp söz kılĖay ve bî-maŖnâ ihtiyârlarnı* ⁽⁶⁾ *küllî maŖnâlar birle tartıp berip du’â kılĖay dēp bir néĖe* ⁽⁷⁾ *Ėavâdisât-i Ŗâlemdin ve bir néĖe münâsebât-i âdemdin ağbâr cem’ kıldım* ⁽⁸⁾ *Ėalb ĖüŖâdı ve cān murĖnıñ âzâdı ĖâŖil boldı ve rāh-* ⁽⁹⁾ *lar açıldı bu sebebdin* **FeraĖü’l-Kalb** *Ėoyuldu tâ aña oğuğuğı* ⁽¹⁰⁾ *ve eŖitküçiler nef’ élteĖey ve Ėam-nâk ehli ferağlik tapĖay ve Ėüm-rāh* ⁽¹¹⁾ *ehli yol tanuğay ve yahŖı yamannı fark kılĖay emrni tiz ve nehydin* ⁽¹²⁾ *perhîz kılĖay ve bendelik Ŗifatını ve ümmetlik murâdını barĖa keltür-* ⁽¹³⁾ *Ėey”* (Abdî, yz. B1015). [Bu olayları düşünüp ŖaŖırmıŖ insanlara bir yazı yazmak arzu oldu. Öyle ki (ŖaŖırmıŖ insanlara) iyiyi ve kötüyü fark ettirecek, gülden dikeniyi ayırttıracak, onları da tanıyacak kendisini de tanıtacak, hakkı tutacak, hak olmayanı bırakacak diyip bu ümitle kağıt yüzünü kara kıldım (yazdım). Alimleri düşünüp tartarak <onların> eksik ve kusurlu sözlerini bulup cömertlik kalemi ile düzeltecek. TamamlanmamıŖ düşüncelelerini akıl levhasına getirip tamamlayacak. <Onların> kısa sözlerini uzatıp <gerçek> söz yapacak; anlamsız tercih ve düşüncelelerini tüm anlamlarla tartıp, verip dua kılacak diye biraz alem haberlerinden, biraz insan yakınlığından haber topladım. Gönül ferahlığı ve can kuŖunun özgürlüğü hasıl oldu. Yollar açıldı. Bu sebeple <adı> *Ferahü’l-Kalb* koyuldu. Onu okuyan ve iŖitenler fayda sağlayacak, yolunu kaybetmiŖler yol tanıyacak, iyiyi kötüyü fark edecek, emri çabuk <yapacak> ve yasaktan sakınacak, kulluk sıfatını ve ümmetlik muradını yerli yerine getirecek].

Sonu başı belli olan *Ferahü'l-Kalb* yazmasının fihristi yazma kopyasının başında eserden bağımsız olarak verilmiştir. Eser, fihrist bölümünde verildiği üzere yirmi fasıldan oluşmaktadır. Eserin elimizde bulunan 22b-112a kopyası kontrol edilerek sıralanan fasılların tamamının bulunduğu tespit edilmiştir. Fihristte yer alan fasıllar aşağıdaki tabloda sunulmuştur:

Fasıl Sayısı	Fihristte Yer Alan Fasıllar	Fihristin Türkiye Türkçesine Aktarımı
1	faşl-ı evvel Óaql zikride	ilk fasıl akıl hakkında
2	faşl-ı düyüm tevbe zikride	ikinci fasıl tevbe hakkında
3	faşl-ı seyüm şabr zikride	üçüncü fasıl sabır hakkında
4	faşl-ı çehārum cezbe zikride	dördüncü fasıl insanın kendinden geçmesi hakkında
5	faşl-ı pençüm semāØ zikride	beşinci fasıl semah <dansı> hakkında
6	faşl-ı şeşüm Óışk zikride	altıncı fasıl aşk hakkında
7	faşl-ı heftüm mey zikride	yedinci fasıl şarap hakkında
8	faşl-ı heştüm hāmüşlik zikride	sekizinci fasıl sessizlik hakkında
9	faşl-ı nohüm pír zikride	dokuzuncu fasıl pir hakkında
10	faşl-ı nohüm-dehim fenā zikride	onuncu fasıl kötü <olma> hakkında
11	faşl-ı yāz-dehüm šālib zikride	on birinci fasıl öğrenci hakkında
12	faşl-ı devāz-dehüm tecríd zikride	on ikinci fasıl soyutlanma çıkarılma hakkında
13	faşl-ı sız-dehüm Óömr-i ātīde cān neçük cevelān kıılır anıñ zikride	on üçüncü fasıl gelecek yaşta can nasıl gezinir(devam eder) onun hakkında
14	faşl-ı çehār-dehüm ímān gevheri ve muğabbet bāli zikride	on dördüncü fasıl iman incisi ve muabbet kanadı hakkında
15	faşl-ı pānz-dehüm cihān ra'nālarığa köñül bermek zikride	on beşinci fasıl dünya güzelliklerine gönül vermek hakkında
16	faşl-ı şānz-dehüm cihān bī-vefālīgi zikride	on altıncı fasıl dünya vefasızlığı hakkında
17	faşl-ı hef-dehüm bī-Óaql nā-ķāyil zikride	on yedinci fasıl akılsız, inanmayan hakkında
18	faşl-ı heşr-dehüm ğarīb ve misāfir zikride	on sekizinci fasıl yabancı ve misafir hakkında
19	faşl-ı nuz-dehüm ağmaķ ve dānā zikride	on dokuzuncu fasıl ahmak ve alim hakkında
20	faşl-ı bistüm vefā birle bī-vefā zikride	yirminci fasıl vefa ile vefasızlık hakkında

Tablo 1: Ferahü'l-Kalb'in fihristi.

Fihristte fasılların sıralaması Farsça sayı adlarıyla verilirken yazmanın içinde fasılların sıralanışı Türkçe sayı adlarıyla verilmiştir: *beşinçi faşl raqs-ı semâ'î* zikride (Abdî, yz. B1015, 34b/14-15), *sekizinçi faşl hâmuşluğunı* zikride (Abdî, yz. B1015, 45b/4), *on ékinçi faşl tecridlik* zikride (Abdî, yz. B1015, 61a/05).

Eserin nüshaları

1280/1863-64 yılında yazılan (Muginov, 1962, s.147; Dmitriyeva, 2002, s.138) *Ferahü'l-Kalb*'in Sankt Peterburg ve Taşkent olmak üzere şimdiye kadar tespit edilen iki yazma nüshası bulunmaktadır.

Sankt Peterburg nüshası: Üzerine inceleme ve değerlendirmelerimizi yaptığımız bu yazma nüsha, Sankt Peterburg Rusya Bilimler Akademisi Doğu Yazmaları Enstitüsü B1015 (846a) numarada kayıtlıdır (Zaleman, 1911. s. 257; Muginov, 1962, s.147; Dmitriyeva, 2002, s.138). Yazma eser, Molla Muhammed Salih ibn Gurbet Sufi adlı müstensih tarafından kopyalanmıştır. Bu bilginin de yazmaya ait elimizde olmayan 126a varağında yer aldığı belirtilmiştir (Muginov, 1962, s.147; Dmitriyeva, 2002, s.138). Bu yazmada eserin 22b-126a arasında yer aldığı, toplam 93 varaktan oluştuğu ve nestalik hatla yazıldığı bilgisi bulunmaktadır. Muginov (1962, s.147) yazmanın boyutunu 21×13 cm, 15×9 cm; Dmitriyeva (2002, s.138) ise 20,5×13 cm, 14,5×8,5 cm şeklinde vermiştir. Muginov (1962) eserin başında 16 satır olduğunu kaydetmiştir. Yazmanın elimizdeki 22b-112a varaklarında 22b, 11 ve 23a, 16 satır; 23b-112a arası ise 15 satırdan oluşmaktadır. Ayrıca Muginov (1962, s.147) eserin fiziki görünümüyle ilgili kırmızı ciltli ve altın yaldızlı olduğunu, kitabı ciltleyen kişinin Molla Nazar Kimya adlı bir kişi olduğu kaydını eklemiştir. Yazmada yer yer müstensih düzeltmeleri ve derkenara yazılan eklemeler bulunmaktadır.

Taşkent nüshası: Söz konusu yazma Özbekistan Bilimler Akademisinde 6211/1 demirbaş numarasında kayıtlıdır. Muhammed Şah Yunus Can Hoca İbn İşan Hoca adlı müstensih tarafından kopya edilen *Ferahü'l-Kalb*'in müellif bilgisi olarak Abdurrahman Bin Kurban Bek, mahlasının ise Abdî olduğu ifade edilmiştir. Yazmada "fasıl" başlığıyla yirmi bölümün yer aldığı belirtilmiştir (Orinbayev & Epifanova, 1964, s.402). Bu nüshanın varlığından Dmitriyeva (2002, s.138) da Orinbayev ve Epifanova'nın çalışmalarına göndermede bulunarak bahsetmektedir.

Eser üzerine yapılan çalışmalar

Ferahü'l-Kalb metninin tamamı üzerine şimdiye kadar herhangi bir filolojik neşir yapılmamıştır. Yapılan çalışmaların daha çok kataloglamalardan ibaret eseri tanıtıcı mahiyette olduğu görülmektedir. Ancak bu katalogların sunduğu sınırlı bilgiler sayesinde eserin varlığından haberdar olunmaktadır. Doğu Türk yazı diliyle yazılmış eserler için önemli kaynaklar arasında bulunan kataloglardan birisi Zaleman'a ait olup *Ferahü'l-Kalb* ile ilgili doğrudan bazı bilgilere rastlanmaktadır. 1911 yılında hazırlanan bu katalogda eser, *Asya Müzesine Yeni Gelen Müslüman El Yazmaları* listesinde 92. numarada ele alınmıştır. Zaleman (1911, s.257) eserin ve müellifin adını, mahlasını Arap harfleriyle şu şekilde dizmiştir:

92 A فرج القلب تأليف [عبد] الرحمن العبيدي — только начало — مختصر الوقاية
 varia — 139 ff. 8°. — 846 a

Şekil 1: Zaleman'ın 92. maddesi: *Ferahü'l-Kalb*.

Eserle ilgili bu ilk kataloglamadan sonra Muginov'un katalogundaki kayıtlar dikkat çekmektedir. Muginov (1962, s.147), Zaleman'a da gönderme yaparak bu yazma eserin N. Petrovsky Koleksiyonu'ndan olduğu notunu düşmüştür. *Ferahü'l-Kalb* maddesinde Arap ve Kiril harfleriyle olmak üzere eserin adı, müellif bilgileri, eserin bölümleri, yazma nüshanın fiziki özellikleri, müstensih bilgileri ve kopyalama tarihi hakkında ayrıntılı bilgiler sunmuştur.

271
 В 1015 (846 a)
 فرج القلب
 «Радость сердца»
 Сочинение суфийско-философского содержания.
 Автор — [‘Абд] ар-Рахман, прозванный ‘Абди [عبد] الرحمن الملقب
 العبيدي

Şekil 2: Muginov'un 271. maddesi: *Ferahü'l-Kalb*.

Dmitriyeva (2002) katalogunda *Ferahü'l-Kalb*'in müellifinin mahlası, asıl adı, yazma nüshanın fiziki özellikleri ve eserin bölümleri ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Bu bilgileri sunarken eserle ilgili kendisinden önce hazırlanan Zaleman ve Muginov kataloglarını da referans olarak göstermiştir.

Время жизни автора установить не удалось.
 ‘АБДАРРАХМАН ИБН ҚУРБАН-БЕК ‘АБДИ.
 Фарраҳ ал-қулуб — «Улада сердца». Религиозно-этическое сочинение, состоит из 20 глав (фаъл: I — о разуме, II — о покаянии и т.д., XIX — о глупцах, считающих себя мудрецами, XX — со верности и коварстве) и заключения.
 Др. с.п.: Собрание, VII, № 5601. Доп. с.в. (об авторе): Собрание, IV, № 2804.
 376. В 1015 (864a), лл 226–346, 36а–116б, 118а–126а; 20,5×13; 14,5×8,5; 15–16.
 Название и автор указаны в тексте. Главы: I (лл 26а–28а), II (28а–30а) и т.д., XIX (100а–103а), XX (103а–111а), заключение (111а–126а; на лл 112а–126а — стихи автора).

Şekil 3: Dmitriyeva'nın 376. maddesi: *Ferahü'l-Kalb*.

Eser üzerine yapılan bu kataloglama çalışmaları dışında son zamanda Türkiye'de iki yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Tarafımızdan hazırlanan çalışmanın ardından Aydoğan'ın (2023) hazırladığı tez de tamamlanmıştır. Ancak her iki çalışmanın da *Ferahü'l-Kalb*'in tamamı üzerine olmadığını belirtmek gerekir.

Eserin dili: geç dönem Çağatay Türkçesi

Ferahü'l-Kalb; fonetik, morfolojik ve leksik olarak bir yandan Çağatay Türkçesinin klasik dönem metinlerinin dil özelliklerini bir yandan ise klasik sonrası Çağatay Türkçesi metinlerinin hususiyetlerini göstermektedir. Hatta bazı filolojik verileriyle geç dönem Çağatay Türkçesi metinleri arasında yer almalıdır. Zira tarihî Doğu Türkistan

bölgesinde yer alan Kâşgar, Yarkend ve Lobnor diyalektlerinin kimi kullanımları *Ferahü'l-Kalb'e* aksetmiştir. Bu da Çağatay Türkçesinin 19. yüzyıldaki durumunun tespiti ile beraber Özbekçe ve Yeni Uygurca gibi günümüz Güneydoğu Türk lehçelerinin yazı dili olma süreçlerinin takibi noktasında aydınlatıcı olma özellikleri taşımaktadır. Bu durumla ilgili metindeki kayda değer filolojik tespitlerimiz ise şu maddeler etrafında sıralanabilir:

- a. Fonetik ve morfolojik açıdan bazı kelimelerde Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinin özellikleri görülmektedir.
- b. Leksik açıdan yine çağdaş Türkçelerinden özellikle Yeni Uygurcadaki bazı söz varlığı ile karşılaşılabilir.
- c. Bazı alıntı kelimelerin köken anlamları dışında Yeni Uygur Türkçesinde kullanılan anlamlarıyla aynı olması, kelimenin o sahada zamanla anlam gelişmesine uğradığını göstermektedir.

Bu üç madde etrafındaki tespitleri *Ferahü'l-Kalb'e* ait filolojik veriler ışığında aydınlatmak mümkündür:

Ünlü değişimleri

Yuvarlaklaşma: *e- > ö-* Gerileyici benzeşme sonucunda ikinci hecede bulunan yuvarlak ünlünün ilk hecedeki düz ünlüyü yuvarlaklaştırdığı örnekler klasik Çağatay Türkçesinden itibaren görülmektedir: *ösruk* “ sarhoş” (Abdî, yz. B1015, 36a/12, <ET *esruk* ED 250b). *-e- / -a- > -ö- / -o-*: Eserde kelime ortasında görülen ünlü yuvarlaklaşmaları şunlardır: *söy-* “sev-” (Abdî, yz. B1015, 30b/8, 53a/11; <Uyg. T. *sev-* ED 784b <Orh. T. *seb-* Tekin 2000, s.308), *söyün-* “sevin-” (Abdî, yz. B1015, 30a/8; <Uyg. T. *sewin-* ED 790b <Orh. T. *sebin-* Tekin 2000, s.308), *savut-* “soğut-” (Abdî, yz. B1015, 27a/6; <ET *soğut-* ED 806a). *-ı- > -u-*: İlerleyici benzeşme sonucunda ilk hecede bulunan yuvarlak ünlünün etkisiyle ikinci hecedeki ünlünün yuvarlaklaştığı örnekler: **boyun** “boyun” (Abdî, yz. B1015, 27a/1; <ET. *boyın* ED 386b), *oğu-* “oku-” (Abdî, yz. B1015, 26a/9, 4 kez; <ET. *oğı-* ED 79a), *savut-* “soğut-” (Abdî, yz. B1015, 27a/6; <ET *soğut-* ED 806a) *unut-* “unutmak” (Abdî, yz. B1015, 28a/7, 6 kez; <ET. *unut-* ED 179b).

Düzleşme: *-ü- / -u- > -e- / -a-* Metinde ilgili ünlü değişimi şu örnekte karşımıza çıkmaktadır: *köter-* “yükselt-, kaldır-” (Abdî, yz. B1015, 45a/5, 3 kez; <ET. *kötür-* ED 706a).

Ünsüz değişimleri

b- > m-: Eski Türkçeden beri görülen *b- > m-* genizsileşmesi Doğu Türk yazı dilinde de yaygın bir şekilde görülmektedir (Eckmann, 1988, s.23). Eserdeki örnekler şunlardır: *men* (Abdî, yz. B1015, 25a/13, 47 kez; <ET *men* ED 346b ~ *ben* ED 766b), *min-* “bin-” (Abdî, yz. B1015, 30b/10; <ET *miñ-* ~ *mün-* ~ *bin-* ED 348b), *miñ* “bin” (1000) (Abdî, yz. B1015, 24b/5, 15 kez; <ET *mıñ* ~ *miñ* / *biñ* ED 766b, *biñ* ~ *biñ* ~ *miñ* ED 346b).

-b > -f: Klasik Çağatay Türkçesinde görülmeyen *-b > -f* ses değişimi klasik sonrası dönem metinlerinde yer yer görülmeye başlamış ve kayda geçirilmiştir: *esf* “at” (Abdî, yz. B1015, 51b/5, <Far. *esb*).

p- > f-: Çağatay Türkçesinin klasik öncesi ve klasik metinlerinde karşılaşılmayan *p- > f-* ses değişimi özellikle klasik sonrası dönem eserlerinde görülmeye başlamıştır.

Fonetik bakımdan karşılaşılan bu durum mahalli unsurların yavaş yavaş yazı dilinde kayda geçtiğini göstermektedir. *'alāka-feş* "alakasız, umursamaz" (Abdî, yz. B1015, 51b/1; <Ar. *'alāka*+Far. *feş* < *peş*).

-p-> -f-: Klasik dönem Çağatay Türkçesinin karakteristik ses özelliklerinden biri olan kelime içindeki *-p-> -f-* ses değişimi, geç dönem Çağatay Türkçesi metinlerinde de devam etmektedir: *tofrağ* "toprak" (Abdî, yz. B1015, 49b/10, <ET. *topra:k* ED 445a), *yafrağ* "yaprak" (Abdî, yz. B1015, 29a/4, 2 kez; <ET. *yapurğak* 879b), *süfil-* (Abdî, yz. B1015, 40a/1; <Uyg. *sipir-* ED 791b; <YUyg. *süpür-* Necip, 1995, s.368, İL 652a, *sipür-* Shaw, 1880, s.121).

-p> -f: Klasik dönem metinlerinde pek görülmeyen *-p > -f* ses değişimi özellikle 18. yüzyıl Çağatay Türkçesi metinlerinden itibaren muhtemelen bir ağız özelliği olarak yazı diline sirayet etmeye başlamış ve *Ferahü'l-Kalb* gibi geç dönem Çağatay Türkçesi metinlerinde kayda geçmiştir: *yif* "ip" (Abdî, yz. B1015, 46a/1; <ET *yıp* ED 870b; <YUyg. *yip*→*jip* Necip, 1995, s.468, İL 1442a).

-k- > -h-: Orta Türkçe dönemi eserlerinden itibaren karşılaşılan bu sızıcılışma geç dönem Çağatay Türkçesi metinlerinde de görülmektedir: *ohşa-* "benze-" (Abdî, yz. B1015, 34b/3; <Uyg. T. *okşa:-* ~ *oxşa:-* ED 97a), *yaşşı* "iyi, güzel" (Abdî, yz. B1015, 25b/11, 7 kez; <ET. *yaşşı* ED 908a).

-k > -ğ: Çağatay Türkçesi metinlerinde yaygın olarak görülen ve literatürde "*-ğ ~ -k* art damak ünsüzlerinin karışması" (Eckmann, 1988, s.28-29) olarak da nitelendirilen çeşitli örneklere *Ferahü'l-Kalb*'de rastlanmaktadır: *ayağ* "ayak" (Abdî, yz. B1015, 33b/9, 5 kez; 14a/3; <ET. *adak* ED 45a), *tofrağ* "toprak" (Abdî, yz. B1015, 39b/10; <ET. *topra:k* ED 445a), *yafrağ* "yaprak" (Abdî, 29a/4, 2 kez; <ET. *yapurğak* 879b), *yaruğ* "aydınlık" (Abdî, yz. B1015, 24b/8; <ET *yaruk* ED 962b).

s- > ç- : Daha çok klasik sonrası Çağatay Türkçesi metinlerinde görülmeye başlayan ve günümüz Yeni Uygur Türkçesi ve Kırgız Türkçesinde de karşılaşılan *s- > ç-* nöbetleşmesi üzerinde inceleme yaptığımız eserde de görülmektedir. Bu fonetik değişim özellikle günümüz Uygur Türkçesinin Kâşgar, Hoten, Lobnor ve Kumul ağzlarında yoğun olarak kullanılmaktadır: *çaç-* < *saç-* , *çaçra-* < *sıçra-* , *çüçük* < *süçig* (Emet, 2008, s.167). Eserdeki örnekler şunlardır: *çaç-* "saç-" (Abdî, yz. B1015, 30b/9; <ET *saç-* ED 797a), *çüçü-* "tatlan-, tat ver-" (Abdî, yz. B1015, 36b/13; <ET *sü:çig* ED 796b).

h- ön sesi: Fonetikle ilgili çalışmalarda kelimelerin başında görülen ve "ses türemesi" veya "protez ses" olarak nitelendirilen bazı ünsüzler (*y-*, *h-*) bulunmaktadır. Klasik Çağatay Türkçesi metinlerde pek görülmeyen bu fonetik husus klasik sonrası dönem metinlerinde veya eserlerin geç dönem kopyalamalarında yazı diline sirayet ettiği anlaşılmaktadır. Örneğin Şems-i Asi'nin *Yetimname* adlı eserinin farklı yazma nüshaları üzerine yapılan incelemeler neticesinde geç dönemde kopyalanan nüshasında, belki de bir diyalekt farklılığı olarak, *h-* ön sesi görülürken daha eskicil olduğu düşünülen diğer nüshalarında görülmez: *hürper-* (YN 7/1; *ürpey-* 7, Bakırcı, 2020, s.36). Aynı kelimenin Çağatay Türkçesinin doğal mirasçıları kabul edilen günümüz Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesindeki görünüşleri ise şu şekildedir: Özb. *hürpey-* ÖTİL II, 712; YUyg. *hürpey-* Necip 159 <Çağatay Türkçesi *ürper-* Senglah 70v17. Özellikle Özbekçe ve Yeni Uygurcaya giden geç dönem Çağatay

Türkçesi metinlerinde görülebilen bu seslik özellik *Ferahü'l-Kalb*'de de şu iki örnekte karşımıza çıkmaktadır: *harit-* “yormak” (Abdî, yz. B1015, 36a/1; <YUyg. *harmağ* “yorulmak” Necip 146, *harmağ* İL 1128a, *harmağ* Shaw 1880: 187, krş. *har-* “yorulmak” Lobnor ağzı 357b; <ET *ar-* ED 193a), *höl* “ıslak, rutubetli” (Abdî, yz. B1015, 49a/3, <Uyg. T. öl ED 124).

Dil uyumu: Türkçe kelimelerde genellikle dil uyumu görülse de bazı eklerin kullanımında dil uyumu bakımından düzensizlik görülebilmektedir. Çağatay Türkçesinde çok sık karşılaşılan bu durumla ilgili çeşitli tartışmalar bulunsa da literatürde “ek uyumsuzluğu” (Erarslan, 1970, s.113-124) terimi yerleşmiş durumdadır. İncelenen eserde dil uyumuna giren örneklerin *sarı+ğa* (Abdî, yz. B1015, 23a/9), *men+lik* (Abdî, yz. B1015, 29b/6), *bol-ğan* (Abdî, yz. B1015, 33a/10), *üzül-gen* (Abdî, yz. B1015, 26b/14), *tap-kan* (Abdî, yz. B1015, 47b/13) yanı sıra söz konusu uyumunun bozulduğu örnekler de kullanılmıştır: *birleri+ğa* (Abdî, yz. B1015, 24a/3), *kat-mek* (Abdî, yz. B1015, 29a/7), *yut-mek* (Abdî, yz. B1015, 29a/15). Alıntı kelimelerde de yer yer dil uyumunun gelen ekten kaynaklanmak suretiyle bozulduğu görülmektedir: *dîn+ğa* (Abdî, yz. B1015, 22b/8) *ehli+ğa* (26a/02), *tevbe+ğa* (Abdî, yz. B1015, 28b/7).

Leksik özellikler: Çağatay Türkçesinin geç dönem metinleri arasında yer alan *Ferahü'l-Kalb*'de leksik açıdan klasik dönem metinlerinde görülmeyen bazı biçimlerin ve bugün Yeni Uygur Türkçesinde kullanılan birkaç sözcüğün dikkat çektiği görülmektedir. Çağdaş Türk yazı dillerine giden dilsel sürece ve ileride yapılacak olan çalışmalara katkı sağlaması amacıyla ilgili örneklerden birkaçı sıralanmıştır: *argumağ* “soylu at “ (Abdî, yz. B1015, 51b/14; <YUyg. *argumağ* Necip, 1995, s.16, *argimağ* İL 21b, *argumağ* Shaw, 1880, s. 6), *çaçmağ* “saçmak, serpmek” (Abdî, yz. B1015, 30b/9; <YUyg. *çaçmağ* Necip, 1995, s.67a, *çaçmağ* İL 413a, *çaçmağ* Shaw, 1880, s. 92), *çırma-* “sarmak, bükmek, dolaşmak” (Abdî, yz. B1015, 39b/12; YUyg. *çirmalmağ* “karışmak, sarılmak, iç içe olmak” Necip, 1995, s.83, *çirmimağ* İL 451a, *çirmamağ* Shaw, 1880, s.103), *çüçü-* “tatlanmak” (Abdî, yz. B1015, 36b/13; YUyg. *çüçük* “tatlı, şekerli” Necip, 1995, s.88b, *çüçük* İL 439a, *çüçük* Shaw, 1880, s. 99).

Sonuç

Makale boyunca sıraladığımız çeşitli kataloglara ait bilgiler ışığında Abdî'nin 19. yüzyılda, günümüz Çin Halk Cumhuriyeti'ne bağlı Uygur (Sincan) Özerk Bölgesi'nde yaşadığı anlaşılmaktadır. Kaynaklarda biyografisiyle ilgili çok fazla bilginin bulunmadığı Abdî'nin *Gazavatü'n-Nebi* (1263/1847), *Ferahü'l-Kalb* (1280/1863-64), *Pendname* (11 adet) ve *Münacat* olmak üzere dört eseri bulunmaktadır. Doğu Türklük sahasının 18. yüzyılda yaşamış Nakşibendî tarikatına bağlı önde gelen şairlerinden Sufî Allahyar'a ait beyitlerin *Ferahü'l-Kalb*'de bulunması, Abdî'nin sufi gelenek içinde hangi zihniyete sahip olduğuyla ilgili çıkarımlarda bulunmak adına önemli bir veridir. Mensur-manzum yazılan ve bugüne Taşkent ve Sankt Peterburg olmak üzere iki yazma nüshasıyla gelen *Ferahü'l-Kalb* dinî-tasavvufi içerikli bir eser olup secilerle örülü bir üsluba sahiptir. Eserinde kullandığı dil, üslup ve sanatsal hususiyetleriyle Abdî, 19. yüzyılda beş asırlık Çağatay edebiyatı geleneğinin güçlü bir takipçisi olmuştur.

Ferahü'l-Kalb'in filolojik özellikleri göz önüne alındığında klasik sonrası Çağatay Türkçesi dönemine ait özellikle de geç dönem Çağatay Türkçesi hususiyetleriyle dikkat

çekmektedir. Eserde klasik dönem metinlerinin fonetik ve morfolojik özellikleri yanında klasik dönem metinlerinden ayrılan dilbilgisi özellikleri de bulunmaktadır. Ayrıca eserde kullanılan bazı kelimeler bugün Yeni Uygur Türkçesi ile onun Kâşgar, Yarkend ve Lobnor ağızlarında tanıklanmaktadır. Dolayısıyla eser filolojik bakımdan geç dönem Çağatay Türkçesi ve ağız bölgelerini aydınlatmaya yardımcı olacak önemli dilsel malzemeler içermektedir.

Ferahü'l-Kalb'in bilinen iki yazma nüshası üzerine yapılacak olan filolojik metin neşirleriyle birlikte Çağatay Türkçesi ve Çağatay edebiyatı çalışmalarına, önemli katkıda bulunulacağı düşünülmektedir. Ayrıca eserin kavramsal açıdan tasavvufi bir dil içermesi ve buna bağlı çalışmalar, bölgenin ve dönemin tasavvuf dili ve düşüncesi hakkında aydınlatıcı fikirler sunacaktır. Dolayısıyla kataloglar aracılığıyla 20. yüzyıldan itibaren varlığı bilinen eserin çeşitli akademik araştırma ve incelemelerle Türkoloji literatürüne kazandırılması gerekmektedir.

Expanded Abstract

This article discusses the late period of Chagatai literature and focuses on the poet and writer Abdî and his work titled *Farah-al-Kalb* written 160 years ago in Chagatai Turkish in 1863-64. The aim of the article is to provide a comprehensive examination of Abdî's life, literary personality, works, and manuscript copies, contributing to the study of late Chagatai literature. Until now, no scholarly research has been conducted on this important subject using primary sources in literary history.

In Abdî's work, *Farah-al-Kalb* he used the pen names "Abdî" and "Ar-Rahman-al-'Ubaydî" while his actual name is believed to be 'Abd-al-rahman bin Kurban Bek, according to information provided by Dmitriyeva in 2002. Biographical sources contain limited information about Abdî, but references to his pen name or nickname can be found: *Er-Rağmanü'l-Mülaqqabü'l-ÖUbeydî* (Abdî, yz. B1015, 25a/2). The pen name Abdî, which is mostly encountered in the poetic sections, is prevalent throughout *Farah-al-Kalb*: 'Abdî, 'Abdîyâ.

Research has revealed the existence of four works by Abdî: 1. *Gazavat-al-Nabî* (1847), 2. *Farah-al-Kalb* (1863-64), 3. *Pandnâma* (11 pieces), and 4. *Munâcât*. The subject of this article, *Farah-al-Kalb* is known to have two manuscript copies located in Saint Petersburg and Tashkent. However, a complete philological edition of the *Farah-al-Kalb* text has not been published to date. In Turkey, two master's theses have been prepared using the methods of historical philology for some sections of the work, one by Dilara Türkeli (2023) and another by Yeşim Aydoğan (2023).

Apart from these studies, there are also informative materials about the work mainly found in catalogs. Catalogs such as Zaleman (1911), Muginov (1962), and Dmitriyeva (2002) include direct explanations related to *Farah-al-Kalb* and are significant sources for Eastern Turkish written works.

Secondly, this article examines the main philological characteristics of Abdî's *Farah-al-Kalb* categorizing them phonetically, morphologically, and lexically. Thus, it aims to provide new linguistic materials for grammatical research on late Chagatai Turkish. In this context, a manuscript copy of the work registered under the number B1015 (846a)

at the Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences in Saint Petersburg was obtained and subjected to a philological examination.

As for phonetic features, vowel changes such as rounding (*ösruk* "drunk" Abdî, ms. B1015, 36a/12; <ET *esruk* ED 250b) and leveling (*köter*- "lift, raise" Abdî, ms. B1015, 45a/5, 3 times; <ET. *kötür*- ED 706a); consonant changes like *-b > -f* (*esf* "horse" Abdî, ms. B1015, 51b/5, <Far. *esb*), *-p > -f* (*tofrağ* "earth" Abdî, ms. B1015, 49b/10, <ET. *topra:k* ED 445a), *-p > -f* (*yif* "rope" Abdî, ms. B1015, 46a/1; <ET *yıp* ED 870b), *-k- > -h-* (*ohşa*- "resemble" Abdî, ms. B1015, 34b/3; <Uyg. T. *okşa:- ~ oxşa:-* ED 97a), *-ğ ~ -k-* (*ayağ* "foot" Abdî, ms. B1015, 33b/9, 5 times; 14a/3; <ET. *adak* ED 45a), *s- > ç-* (*çaç-* < *saç-* Abdî, ms. B1015, 30b/9; <ET *saç-* ED 797a) can be observed. Additionally, the initial *h-* sound, rarely found in Classical Chagatai Turkish texts, appears in two instances in *Farah-al-Kalb*: *harıt-* "to tire" (Abdî, ms. B1015, 36a/1; <YUyg. *harmak* "to become tired" Necip 146, *harmak* İL 1128a, *harmak* Shaw 1880: 187; <ET *ar-* ED 193a), *höl* "wet, damp" (Abdî, ms. B1015, 49a/3, <Uyg. T. *öl* ED 124).

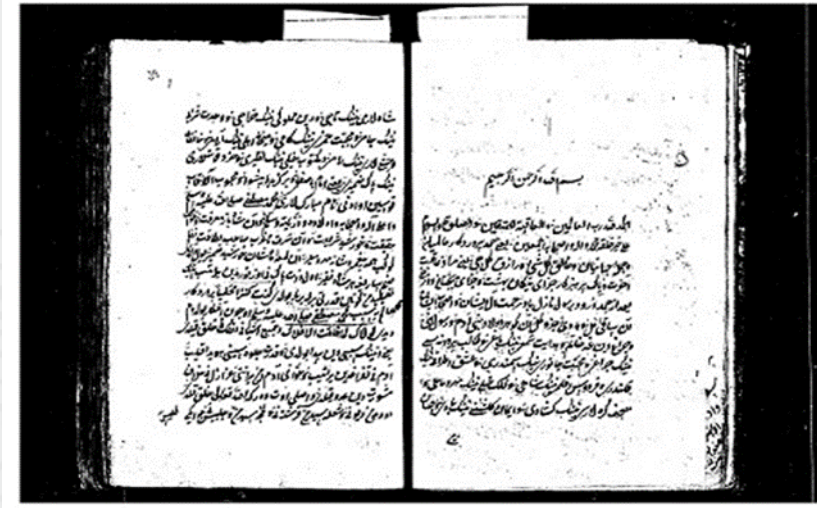
In *Farah-al-Kalb* which is among the late-period texts of Chagatai Turkish, some lexical forms not found in classical period texts and a few words used in modern New Uyghur Turkish stand out. For example: *arğumağ* "noble horse" (Abdî, ms. B1015, 51b/14; <YUyg. *arğumağ* Necip, 1995, p. 16, *argimağ* İL 21b, *argimağ* Shaw, 1880, p. 6), *çaçmak* "to scatter, spread" (Abdî, ms. B1015, 30b/9; <YUyg. *çaçmak* Necip, 1995, p. 67a, *çaçmak* İL 413a, *çaçmak* Shaw, 1880, p. 92).

Kaynakça

- Abdî. *Ferahü'l-kalb*. Sankt Petesburg Rusya Bilimler Akademisi Doğu Yazmaları Enstitüsü. N. Petrovsky Koleksiyonu, B1015, 22b-112a.
- Akabirov, S. F. & Alikulov, T. A. vd. (1981). *Özbek tilining izahli lugati*. (C. 1-2). Moskova: Özbekistan SSR Fanlar Akademiyası A.S. Puşkin Namidagi Til ve Adabiyet İnstituti.
- Aliyeva, M. (2013). *Lobnor ağzı*. Ankara: TDK Yayınları.
- Aydoğan, Y. (2023). *Geç dönem Çağatay Türkçesiyle yazılmış Ferahü'l-Kalb (80b-112a), (giriş-metin-dizin-Tıpkıbasım)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bakırcı, F. (2015). *Doğu Türklük sahasında gül ve bülbül: Salâhî, Gül ü Bülbül -I*. Saarbrücken: Türkiye Alim Kitapları.
- Bakırcı, F. (2020). Yesevi şairi Şems-i Asi'nin yetimnamesi. *Türk Dili Araştırma Yıllığı-Belleten*, 70, 29-78.
- Buğra, M. E. (1987). *Şarkî Türkistan tarihi*. Ankara.
- Clauson, S. G. (1972). *An etimological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Clauson, S. G. (1960). *Sanglax, a Persian guide to the Turkish language by Muhammad Mehdî Xân*, (faksimile text with an introduction and indices by Sir Gerard Clauson). London.
- Coşkun, V. (2000). *Özbek Türkçesi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Eckmann, J. (2013). *Çağatayca el kitabı*. (Günay Karaağaç, çev.). 5. baskı, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Dmitriyeva, L. V. (2002). *Katalog Tyurkskih rukopisey, instituta vostokovedeniya rossiyskoy akademii nauk*. Moskva: İzdatel'skaya Firma Vostochnoy Literaturı RAN.
- Emet, E. (2008). *Doğu Türkistan Uygur ağızları*. Ankara: TDK Yayınları.
- Erarslan, K. (1970). Doğu Türkçesinde ek uyumsuzluğuna dair. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 18(0), 113-12
- Mahdum, A. N. (1993). *Sûfî Allahyâr ve Sebâtü'l-Âcizîn'i*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Muginov, A. M. (1962). *Opisanie Uygurskih rukopisey instituta narodov azii*. Moskva: Yzdatelistvo Vostochnoy
- Necip, E. N. (2013). *Yeni Uygur Türkçesi sözlüğü*. (İklil Kurban, çev.). 3. baskı, Ankara: TDK Yayınları.
- Orinbayev, A. & Epifanova, L. M. (1964). *Sobranie vostochnih rukopisey, Akademi Nauk Uzbekskoy, SSSR, VII*, Tashkent.
- Öztürk, R. (1994). *Yeni Uygur Türkçesi grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Steingass, F. (1988). *Persian-English dictionary*. Beirut: Lebanon Typopress.
- Shaw, R.B. (1880). *A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkestan (Kashghar and Yarkand), with lists of names of birds and plants by j. scully. part u, vocabulary, Turki-English*. Calcutta: Baptist Mission Press.
- Tekin, T. (2000). *Orhon Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- Türkeli, D. (2023). *Geç dönem Çağatay Türkçesiyle yazılmış Ferahü'l-Kalb (22b-54a), (giriş-metin-dizin-Tıpkıbasım)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yakub, A., Geyurani, G., Hivil, Z., Kadir, İ., Abdurrahman, H., Emet, A., Nur, P. (1999). *Uygur tiliniñ izahlik lugiti*. Urumçi: Milletler Neşriyat.
- Zaleman, K. G. (1911). *Musulmanskiya rukopisi, vnov postupivşiya v Aziatskiy muzey v 1909-1910 gg. İzvestiya imperatorskoy akademii nauk*. St. Petersburg.

Ekler

Ek 1: *Ferahü'l-Kalb* yazmasında bulunan fihristEk 2: *Ferahü'l-Kalb* yazmasının ilk varığı (22b-23a)Ek 3: *Ferahü'l-Kalb* yazmasının son varığı (111b-112a)